

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

REDACTIE
ADRES:

Roodborststraat 16
LEIDEN



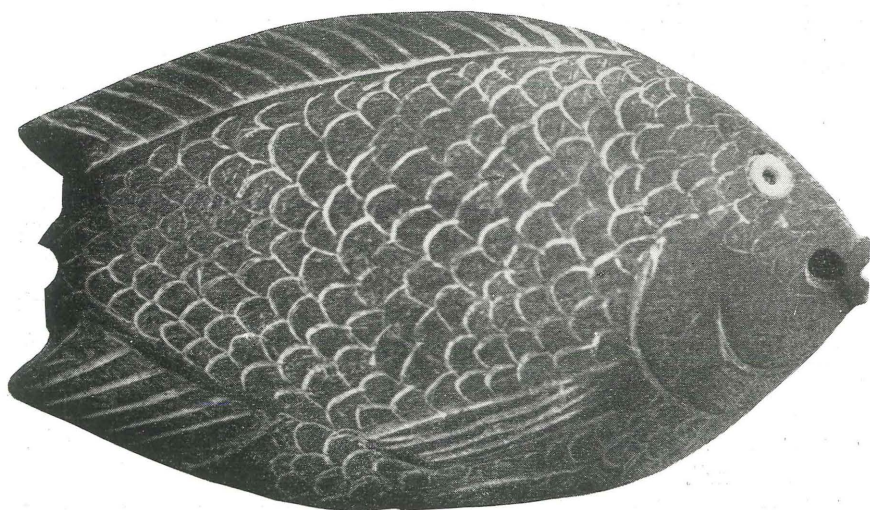
ADMINISTRATIE:

EX ORIENTE LUX
Noordeindsplein 4a,
LEIDEN

Vijfde Jaargang, Nummer 2, november 1959

INHOUD

A. de Buck — XIX — De Nederlandse opgravingen bij Aboe-Roash —
XX — De Jerichocollectie in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden —
XXI — Sumerische beeldhouwwerken in het Rijksmuseum van Oudheden
te Leiden — XXII — Relandus Redivivus.



Afb. 72. Een schminkdoos van leisteen uit de eerste dynastie.

IN MEMORIAM ADRIAAN DE BUCK

Het is hier niet de plaats professor de Buck, 28 oktober jongstleden op 67-jarige leeftijd gestorven, als geleerde te herdenken. Dit zal zeker elders en door vakgenoten gebeuren; hier is slechts plaats voor een woord van weemoedig afscheid van de Egyptoloog die vanaf de oprichting van ons Genootschap zijn naam aan Ex Oriente Lux heeft willen verbinden en hierdoor een soort luister reeds in de eerste jaren van haar bestaan aan deze organisatie gaf.

Voor de toenmalige lector de Buck was Ex Oriente Lux in het begin een phaenomeen waartegenover hij weliswaar welwillend, maar toch met afwachting stond. Dat hij in de loop der jaren als lid van de Commissie van Advies, als spreker bij tal van lezingen, en als medewerker van het Jaarbericht zelf zozeer meedroeg aan de verdere ontwikkeling van de jonge plant, was voor leden en bestuur een reden tot voldoening en dankbaarheid.

Zijn naam als geleerde en docent was groot genoeg bij collegae en leerlingen dat hij Ex Oriente Lux niet nodig had; Ex Oriente Lux was de ontvangende; heeft het ook iets terug kunnen geven? Wij zouden ons gelukkig moeten prijzen, als dit wel het geval is geweest; in elk geval zal hetgeen hij in het Jaarbericht heeft gepubliceerd een belangrijk element blijven om de mens de Buck te leren kennen. Zijn uitgave van de Coffin Texts, zijn Grammatica en Leesboek en zijn verdere wetenschappelijke publicaties dwingen hem tot een onpersoonlijke stijl, die bij hem een klassieke vorm krijgt. Maar in zijn beschrijving van de Egyptische Dagenmelker, in zijn relaas over het thuisbrengen van een Egyptische zwerfer scheidt hij door zijn speels vernuft een atmosfeer waaraan de lezer zich slechts ongaarne onttrekt. Zijn humor is dan de uiting van een geest die het absolute en het betrekkelijke heeft leren kennen, en welwillend en begrijpend tegenover menselijke zwakte en ijdelheid staat. Deze geestesgesteldheid was mede gebaseerd op de pretentie (ook hij had er een!) die hij nu bijna vijftientig jaar geleden aldus in een gesprek formuleerde: „ik vraag niet veel voor mij zelf op, maar in elk geval het recht slechts voor groot te houden, wat ik zelf als groot beschouw”.

Zelf een „grote” geworden in de ogen van zijn collegae, leerlingen en omgeving is hij ons ontvallen. Allen, onbewust een steun geweest, op wiens oordeel zij vertrouwden, ook als het hunne niet was, zullen hem missen, maar dankend herdenken.

B. A. VAN PROOSDIJ



Adriaan de Buck.
Foto uit 1949.

XIX—DE NEDERLANDSE OPGRAVINGEN BIJ ABOE-ROASH

Derde campagne, 1959

Drie achtereenvolgende winterseizoenen heeft de Nederlandse expeditie, georganiseerd door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en gefinancierd door het Z.W.O., gegraven in de woestijn van Aboe-Roash, en het is merkwaardig hoe elk van die drie campagnes een eigen karakter heeft

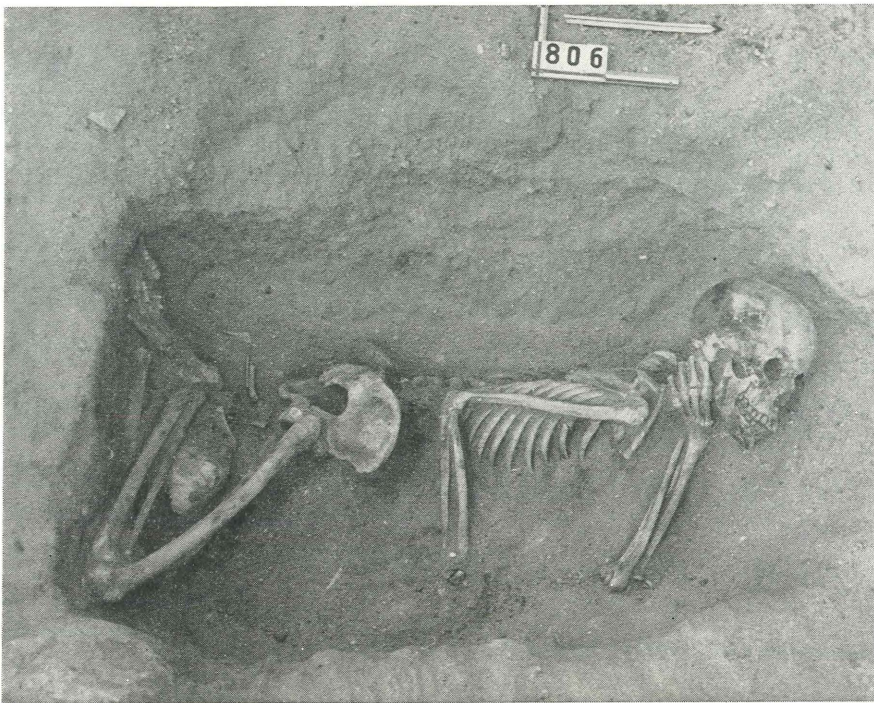


Afb. 74. Het stenen graf. De wanden, opgebouwd uit ruwe steen, zijn met zwarte klei aangesmeerd. Deze kleipleister is hier op de achterwand verwijderd.

gehad. Het eerste seizoen (zie Phœnix III, 2, pp. 105-117) werd gekenmerkt door de grote verscheidenheid van graftype en het grote aantal van ongestoorde begravingen. Het grafveld, dat toen werd blootgelegd, werd veld 1957 genoemd.

Het volgende seizoen (zie Phœnix IV, 2, pp. 38-39) bracht niet alleen graven uit verschillende perioden aan het licht, maar muntte vooral uit door de kwaliteit van de voorwerpen, opgegraven in de velden 300 en 400.

Het derde en laatste seizoen, waarin de opgraving van grafvelden uit de



Afb. 75. De jonge vrouw grijpt in doodstrijd met haar hand naar de keel.

begintijd van de Egyptische geschiedenis werd voltooid, onderscheidde zich op zijn beurt door een aantal los van elkaar staande vondsten van uiteenlopende aard. Elk van die vondsten had zijn eigen betekenis en waarde voor de kennis van de beschaving in de eerste dynastiën. Zo werden dan de volgende zeven ontdekkingen gedaan op de grafvelden 400, 800 en M.

1. HET STENEN GRAF. (Afb. 74). Reeds in het vorige jaar was bij enkele graven op veld 300 een overdekking van grote stenen platen aangetroffen. Dit jaar, bij het voltooiën van grafveld 400, dat in de eerste helft

van de eerste dynastie dateert, werd een geheel uit stenen opgebouwde grafkamer gevonden: de vier wanden van graf 467, alle vier schuin aflopend naar beneden, waardoor een kuipvorm ontstond, waren, in plaats van zoals in andere gevallen, met kleistenen, bekleed met natuursteen, die in de nabije rotsen was gewonnen. Misschien het oudste voorbeeld van steenbouw? In elk geval is de steenarchitectuur ontstaan in Beneden Egypte.

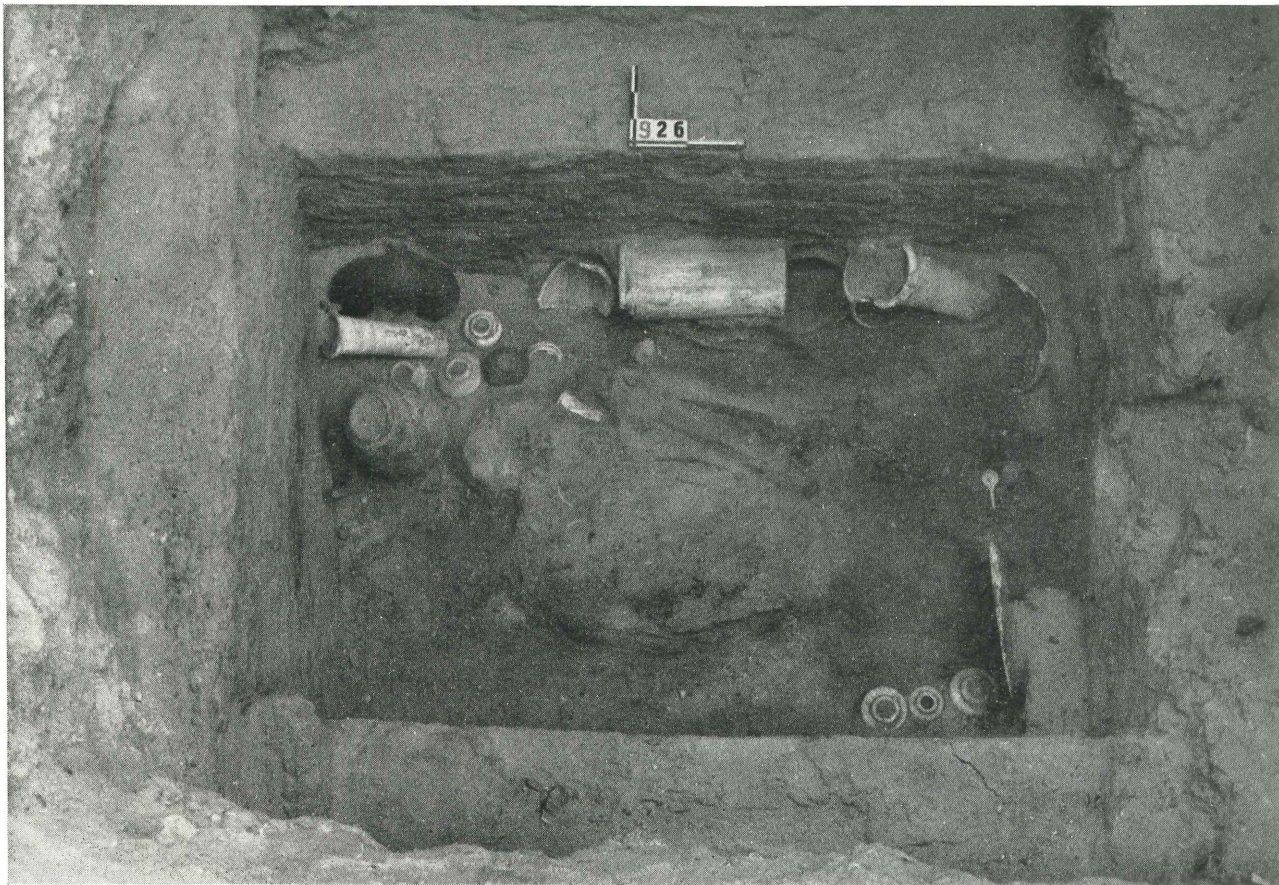
2. EEN DRAMA UIT 3000 v. C.? (Afb. 75). Na veld 400 werd een nieuw terrein aangeboord, veld 800, dat graven bleek te bevatten uit het einde van de eerste dynastie, en uit de tweede dynastie tot in het vroege Oude



Afb. 76. De resten van de bovenbouw van een graf: een kleine mastaba van kleisteen.

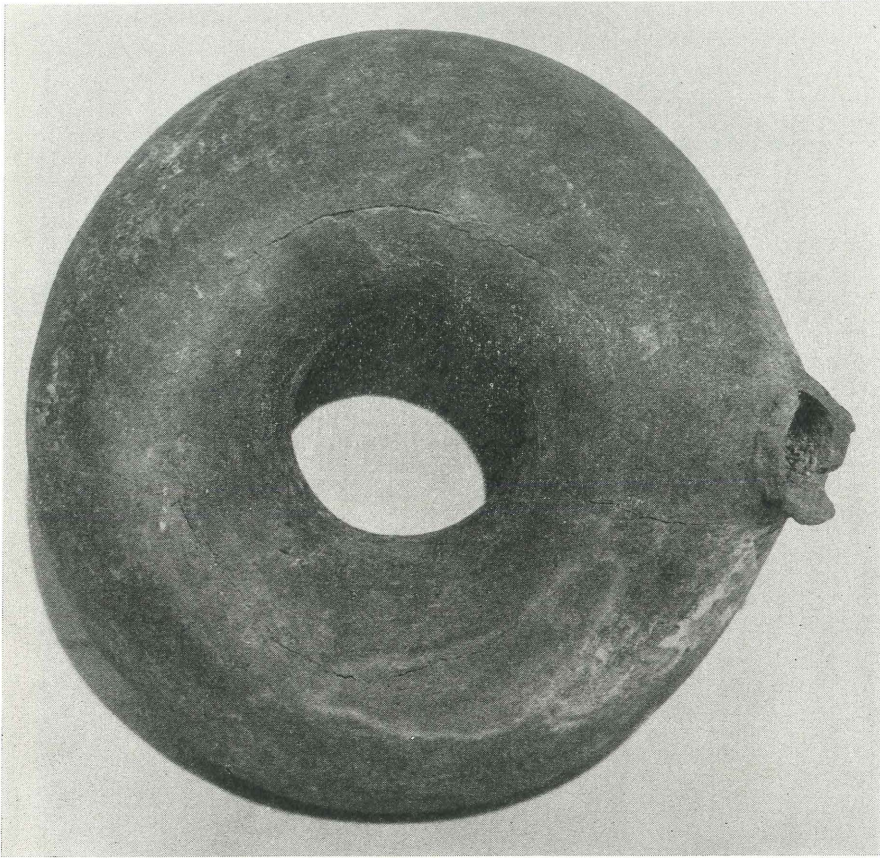
Rijk. In het oudste gedeelte, aan de oostelijke rand van het grafveld, werd een dubbel graf van het meest simpele type aangetroffen: in twee aangrenzende kuilen, door een muurtje gescheiden, lagen een man en een jonge vrouw. De jonge vrouw heeft zo juist een kind ter wereld gebracht. In haar doodsstrijd heeft zij de hand naar de keel gebracht.

3. EEN RAADSEL OPGELOST. (Afb. 76-78). Al waren reeds honderden begravingen uit de vroege tijd aan het licht gebracht, een duidelijke aanwijzing hoe de bovenbouw was geweest, was nog niet aangetroffen. Hoe waren de graven aan de oppervlakte gemarkeerd, hoe zag een grafveld er



Afb. 77. De onderbouw van hetzelfde graf: een ongestoorde begraafing. In de linker bovenhoek de ringvormige kruik van aardewerk. Aan de voeten van de dode een albasten lepel.

oorspronkelijk uit? Een van de laatste graven in de vlakte van Aboe-Roash bracht de oplossing. Een deel van de bovenbouw was blijven staan: het was een klein rechthoekig bouwwerk, massief, met een kern van zand en grint en een bedekking van kleisteen, een kleine mastaba. Diep eronder en zonder architectonische verbinding daarmee, werd de eigenlijke begraafing aange-



Afb. 78. De ringvormige kruik uit het graf van afb. 77.

troffen: de onderbouw. Dit graf bleek ongestoord. Tot de rijke inhoud behoorde een eigenaardige aardewerkvorm: een ringvormige kruik met tuit.

4. DE STÈLE (Afb. 79). Een van de redenen waarom onze expeditie Aboe-Roash had uitgekozen, was een opgraving van de Fransman Montet in de winter van 1913/14 op de vlakke top van een rots, die de vlakte van onze concessie aan de N. zijde begrenst. Toen wij in de vlakte klaar waren,

wilden wij, alvorens Aboe-Roash te verlaten, ook nog het onvoltooid gebleven werk van Montet afmaken, zoals hij ons trouwens zelf had gevraagd.



Afb. 79. Stèle van „de molenaar Menes”. Onder de hiërogllyphen van de naam zijn de met een steentje uitgeklopte contouren van een zittende figuur (?) te zien.

Dit was dan veld M. Nu had Montet hier in enkele graven kleine stèles gevonden, zelfs een enkele *in situ*. Deze oudste vorm van de Egyptische

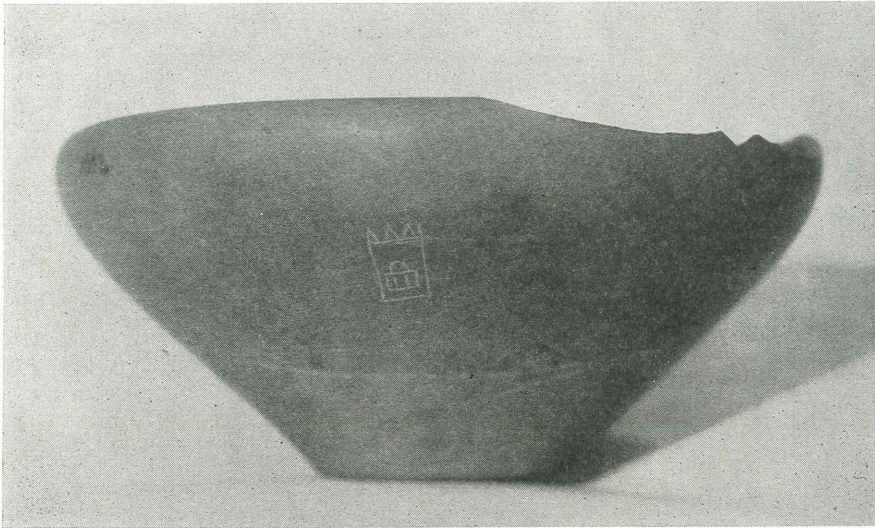
grafsteen is overigens slechts in Abydos in Boven-Egypte aangetroffen in de graven van dienaren, gegroepeerd rondom een koningsgraf. Het eerste graf, dat wij op veld M opgroeven, leverde ons inderdaad een stèle. Deze



Afb. 80. Het laatste graf van de opgraving te Aboe-Roash. De grafkamer van het uit leemstenen gebouwde graf wordt door tweemaal twee magazijnen geflankeerd.

stèle is van hetzelfde type als dat van Abydos. De oudste vorm van de Egyptische grafsteen was reeds in Boven- zowel als Beneden-Egypte in gebruik gedurende de eerste dynastie. Het betreffende graf, van leemstenen gebouwd en bestaande uit grafkamer met twee aangebouwde magazijnen, dateert uit het midden van deze periode.

5. DE SCHMINKDOOS (Afb. 72). Het volgende graf op veld M was tevens het grootste van onze hele campagne. Een grote kuil, 670 x 350 cm, was in de rots uitgehakt met aan de N. zijde een dieper gedeelte, waar zich de ingang bevond van de grafkamer, geheel ondergronds in de rots. Na de begraving was de kuil met grote stenen volgestort. De vulling was ongestoord en het bleek zeer tijdrovend deze op te ruimen om aldus de grafkamer te bereiken. Zou de grafkamer ook ongestoord zijn en zouden wij



Afb. 81. Een kom van leisteen met inscriptie.

voor het eerst een groot graf uit de eerste dynastie ongestoord aantreffen? Helaas bleken ook hier de oude grafrovers ons voor te zijn geweest. Zij hadden de blokkade voor de ingang van het graf vermeden, maar hadden een tunnel door de natuurlijke rots geboord om aan de achterzijde de grafkamer te bereiken. Verder bleek de grafkamer tot de nok toe met een harde kleimassa te zijn gevuld, die waarschijnlijk met het regenwater naar beneden was gesijpeld. In die kleimassa zaten de resten van de inhoud van het graf. Daaronder een allerfraaist stuk kunsthandwerk, een schminkdoosje in de vorm van een vis, bestaande uit twee gelijke helften, die om een pin kunnen draaien. Het materiaal is leisteen, de ogen zijn ingelegd van parelmoer. De lengte is 7.8 cm. In het doosje zijn nog resten van zwarte oogschmink.

6. DE ZEGELS (Afb. 80-83). Het laatste graf van onze opgraving, M 25, was weer zwaar geplunderd. Het was betrekkelijk groot en diep: een grafkamer en daaromheen vier magazijnen. Hier werd een kom van leisteen

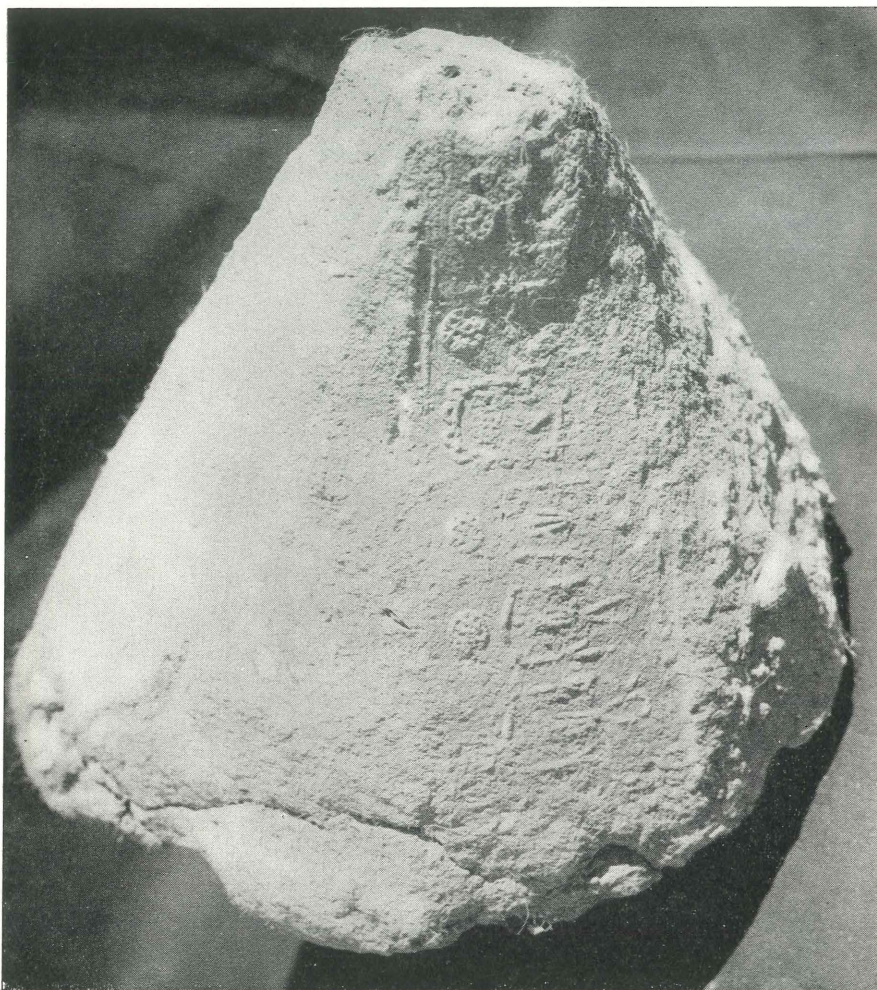
gevonden met inscriptie, die met „paleis van rust, van genade of van offerande” vertaald zou kunnen worden. Maar uit dit graf kwam ook een aantal zegelafdrukken.



Afb. 82. Het zegel van koning Den.

Wijnkruiken in de grote graven van Saqqara en Abydos plachten met grote kegelvormige kleistoppen te worden verzegeld. Op deze kleistoppen werd een zegelcylinder met koningsnaam afgedraaid en daarnaast een zegel met de naam van een hoge ambtenaar. Deze laatste naam werd dan wel eens

beschouwd als die van de eigenaar van het graf. Nu bleken al arme en kleine graven in Aboe-Roash aardewerk, stenen vaatwerk etc. te bevatten identiek aan dat van Abydos en Saqqara, terwijl nu ook identieke zegelafdrukken

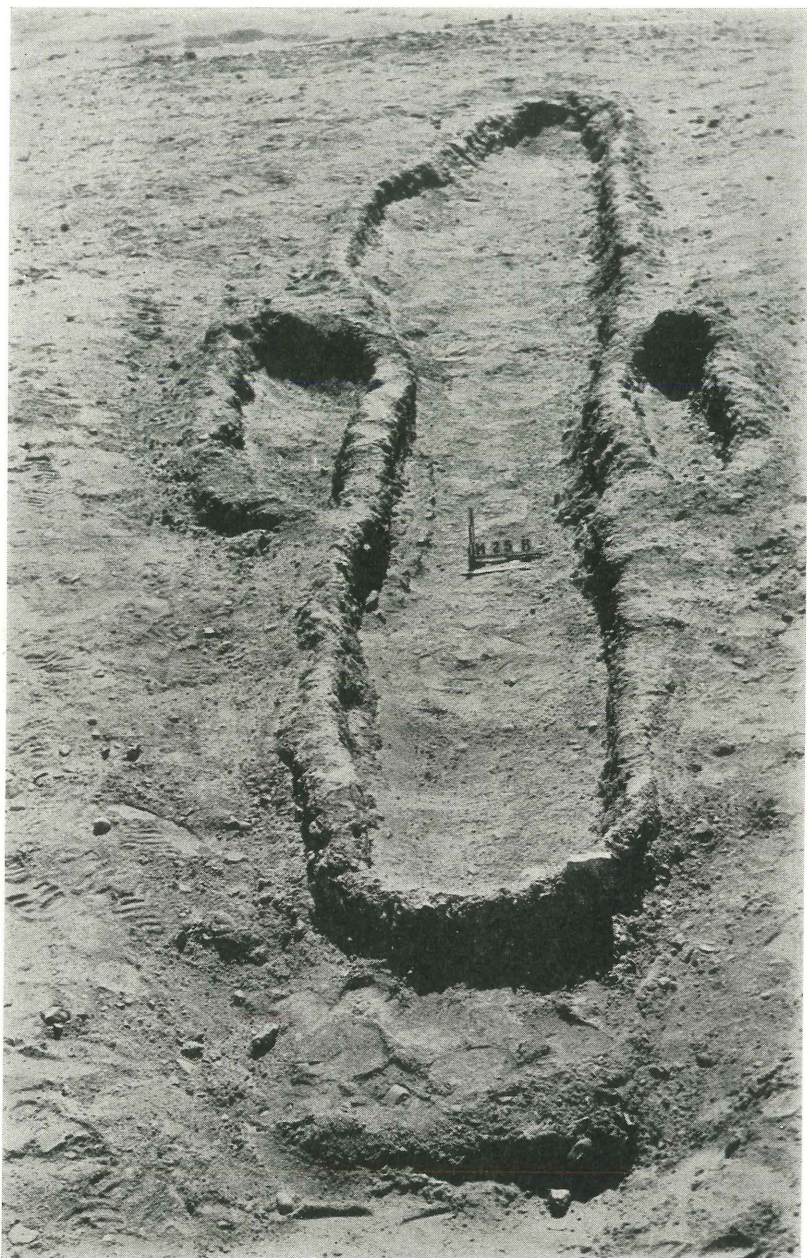


Afb. 83. Het zegel van de ambtenaar Anchka.

werden gevonden. Blijkbaar werden van een centraal punt in Egypte uit de funeraire goederen over het gehele land gedistribueerd. Op één plaats werden de wijnkruiken verzegeld met het koningszegel en dat van een ambtenaar, die met deze taak was belast. Zo werd hier in het laatste graf van



Afb. 84. De Westelijke boot.



Afb. 85. De Noordelijke boot.

Aboe-Roash het zegel van koning Den uit het midden van de eerste dynastie gevonden tesamen met dat van zijn ambtenaar Anchka.

7. DE BOTEN (Afb. 84-85). De eigenaar van graf M 25 had twee boten meegekregen in het hiernamaals. Met deze vondst werd de campagne in Aboe-Roash besloten. Beide boten waren van klei gemodelleerd, maar in beide werden resten van een houten betimmering aangetroffen. De ene boot, aan de W.-zijde, 475 cm lang, had een platte voor- en achterstevan en was in drie compartimenten verdeeld. De andere boot, aan de N.-zijde, had een spitse voorstevan en was uitgerust met twee constructies, die veel lijken op uitleggers. De lengte is 8 m. Geen zonneboten, maar funeraire schepen, de voorlopers in de eerste dynastie van de schepen bij de pyramiden uit het Oude-Rijk, en waarvan een groot en indrukwekkend bootgraf eveneens in Aboe-Roash bewaard is gebleven bij de pyramide van Zedefre, de zoon van Cheops.

Op de eerste Paasdag eindigde het opgravingswerk te Aboe-Roash. Er werd afscheid genomen van het dorp en zijn vriendelijke bewoners. En naar het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden werd meegenomen, als geschenk van de Egyptische autoriteiten, een groot deel van de vondsten van de Nederlandse opgravingen in Egypte 1957-1959.

Voorhout, oktober 1959

A. KLASSENS

XX—DE JERICHO COLLECTIE IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

Leiden bezit thans twee verschillende palestina-collecties. Beide collecties komen voor uitbreiding in aanmerking. Tesamen echter geven zij reeds een globaal overzicht van de vele culturen, welke in de loop van vele duizenden jaren in Palestina zijn opgekomen en vergaan. De eerste verzameling is in het bezit van het *Rijksmuseum van Oudheden*, en bestaat in hoofdzaak uit de reeds in Phoenix in het kort beschreven zgn. *Sichemcollectie*. (Phoenix V, pp. 101 vv.). Deze collectie werd in 1958 verder aangevuld met een groot graf van Jericho, dat hierna zal worden beschreven. De tweede verzameling is eigendom van de *Rijksuniversiteit* te Leiden; deze bestaat uit studiemateriaal, grotendeels afkomstig van de opgraving te Jericho, en verder aangevuld met aardewerkfragmenten van vele plaatsen uit het huidige Jordanië. Momenteel zijn stukken welke behoren in de tweede collectie, tentoongesteld in het Rijksmuseum, tesamen met de Sichemcollectie. Ook dit materiaal komt hier dus ter sprake, en daarom wordt hier in het kort de verhouding der beide collecties uiteengezet.

De *studiecollectie van de universiteit* werd in 1955 opgezet met het doel de studenten van de theologische faculteit in de gelegenheid te stellen, zich een indruk te vormen van de materiële culturen van Palestina in de bijbelse tijdperken. Daarnaast dient deze verzameling de studie van de Syrische oudheden in het algemeen, met name Phoenicische en Noord Syrische studies. Culturele relaties van dit gebied met Egypte enerzijds, Anatolië en Mesopotamië anderzijds vormen een ander aspect van de verzameling.

Op het eerste gezicht zou het als een vanzelfsprekende zaak kunnen worden beschouwd de beide collecties samen te voegen. Voor het goed functioneren van beide is dit echter niet gewenst. Ten eerste is de materiaalkeuze van beide verzamelingen verschillend. In de museumcollectie komt dit thans nog niet duidelijk tot uitdrukking, maar wel in de onderwijscollectie. „Sichem” bevat namelijk zeer veel fragmenten van objecten, welke niet in aanmerking komen voor expositie. Dit is verklaarbaar uit de geschiedenis van het ontstaan van de collectie. Uiteraard zal het museum er naar streven stukken met museumwaarde te verkrijgen, waarbij men zich niet zonder meer voor aanvullingen kan wenden tot een bepaalde opgravingsonderneming. Men is meer aangewezen op het verkrijgen van stukken via de handelaren, of rechtstreeks van de oudheidkundige diensten in Israel en Jordanië. In het geval van Palestina komen bij opgravingen maar hoogst zelden oudheden aan de dag die om hun kunstwaarde van belang zijn (zie Phoenix V, p. 102). Een om zijn kunstschaten beroemde palestijnse collectie bestaat er dan ook niet. De meest representatieve collectie bevindt zich in het Rockefeller museum in Jerusalem, en deze brengt duidelijk aan het licht, dat de beeldende kunsten in Palestina het doorgaans niet verder hebben gebracht dan tot wat men „huisvlijt” zou kunnen noemen.

Een studiecollectie heeft in dit opzicht weinig zorgen. Gouden en zilveren voorwerpen zouden er maar zorgenkinderen zijn. De inleiding in de geheimen van de palestijnse archeologische wetenschap bestaat in hoofdzaak tot op de dag van vandaag uit de studie der aardewerkvormen, welke nog altijd de basis is voor het dateren van deze en andere oudheden. Ook complete stukken aardewerk zijn tot last. Men kan ze breken, en dan dienen ze, aangezien ze heel waren en tot het bezit behoorden, weer gemaakt te worden. Potscherven zijn daarentegen vrijwel onbreekbaar, en, indien met zorg gekozen, dienen zij het studiedoel uitstekend. Op de tienduizend scherven zal de opgraver misschien één hele pot vinden. Alleen de graven leveren gaaf aardewerk op in de meeste gevallen. Dat aardewerk uit de graven kan aanzienlijk verschillen van het uit dezelfde periode stammende aardewerk voor dagelijks gebruik, en derhalve moet men leren werken met fragmenten. De studiecollectie dient derhalve te bezitten een zo volledig mogelijk overzicht

JERICHO EN SICHEM IN HET KADER DER PALESTIJNSE ARCHEOLOGIE

Jericho en Sichem vertegenwoordigen tesamen een aaneengesloten reeks Palestijnse culturen, welke tesamen ongeveer negen millennia omvatten.

	JERICHO	v. Chr.
Mesolithicum	(Natufien). Een 'heiligdom' op de rotsbodem.	8e millenium (?)
Neolithicum	(Tahunien). a. Hutten van de 'eerste tell'. Tijdelijke verblijven Pl.m. 5 m diep puin. b. Cultuur van de ronde huizen. Vaste woningen, broodvormige tichels. Stad en toren. c. Cultuur met gepleisterde vloeren. Vierkante woningen. Stads-muren. d. Ceramisch Neolithicum A. hutten (?) met vloeren. Mogelijk dezelfde als A 2: kuilbewoners. e. Ceramisch Neolithicum B. Huizen met 'kadetjesvormige tichels'.	C. 14: 6750 C. 14: 6250 2e helft van 5e mill.
Chalcolithicum	Palestijnse dorpsculturen. Jericho aanvankelijk onbewoond. Na Ghassoel ontstaat te Jericho een dorp.	

Vroeg Brons I A	Overgang van Chalcolithicum naar de vroege Bronstijd. Drie stammen kunnen in Palestina worden onderscheiden.	
	Te Jericho de 'Ophel' en 'Far'ah' stammen.	laat 4e mill.
Vroege Bronstijd	Eerste stedencultuur in historische tijd.	
	V.B. I en III te Jericho.	c. 2900-2300
'Amoritische' cultuur	Nomaden met hutten (tempels te Megiddo). Over geheel Palestina.	c. 2300-1900
Midden Brons I	Invallende volken van de Syrische kust. Stadscultuur.	1900-1750
Midden Brons II	'Hyksosperiode' Vestingstad.	1750-1600
	Einde van Jericho. De plaats is nog bewoond geweest in de	c. 1350
		7e eeuw

SICHEM

	Sporen van Neol. C en D; Chalcol. en V. B.)	
Midden Brons II		
Laat Brons	Bloeiende stad met acropolis en benedenstad.	tot c. 1200
IJzertijd	De verwarringen in de aanduiding van deze tijd bestaan nog voort. Sichem bleef bewoond gedurende de IJzertijd, was een bloeiende plaats in Hellenistische tijd, waarna de betekenis afneemt (Neapolis). Het bleef echter bewoond tot op de huidige dag (Balata).	

van alle aardewerkvormen uit de tijdperken, die de student wil bestuderen. Bedenkt men dat de aardewerkindustrie in Palestina bijkans achtduizend jaar oud is, dat elke cultuur zijn eigen vormen geschapen heeft, en dat vele lang vergeten technieken soms na eeuwen weer plotseling opduiken, dan bemerkt men dat de verzameling inderdaad zo compleet mogelijk dient te zijn. Elke beginneling ziet b.v. vrij recent arabisch aardewerk aan voor aardewerk uit het derde millennium voor Chr. Het vergelijkingsmateriaal moet dus overvloedig zijn. Het moet bovendien verkregen zijn van in stratigrafisch opzicht betrouwbare opgravingen.

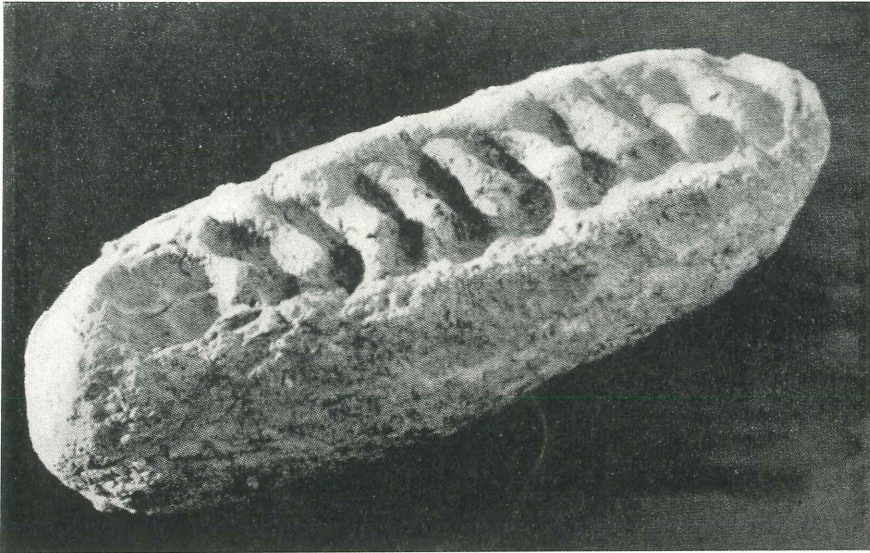
De studieverzameling heeft nog geen behoorlijk onderdak gevonden. De student moet de opgravingsrapporten en het materiaal bij elkaar hebben, zodat hij efficiënt kan werken. Voorlopig is echter een deel van de potscherven en andere voorwerpen in de palestijnse afdeling van het museum tentoongesteld. *Deze selectie en het graf van Jericho* worden hier besproken.

Alleen de meer recente culturen van Palestina zijn hier vertegenwoordigd. Het paleolithicum en mesolithicum ontbreken geheel. Vuursteenwerktuigen, in de omstreken van Jerusalem aan de oppervlakte gevonden, schijnen tot de oudste artefacten te behoren, welke door de mens zijn gemaakt. Systematische opgravingen op de Karmel hebben allerlei gegevens omtrent verschillende tijdperken uit het paleolithicum aan de dag gebracht. In de Libanon zijn onlangs *paleolithische lagen* door Miss D. Garrot met pneumatische hamers e.d. aangevallen, omdat deze lagen geheel versteend waren. Het Mesolithicum (Natufien) van Palestina is op vele plaatsen in Palestina aangetroffen. Hier begint ook de eerste periode van Jericho ¹⁾. Op de rotsbodem is daar in 1958 aangetroffen een kleiplatvorm, omringd door opstaande stenen, en door de daarmee geassocieerde vondsten geïdentificeerd als mesolithisch.

De *neolithische periode* begint met een afgeplatte heuvel, welke geheel uit kampeerlagen bestaat. Blijkbaar was de neolithische mens in deze streek nog zwervende, maar keerde hij op geregelde tijden terug naar de bron, die thans 'Ain es-Sultan heet. Dan volgt, geheel onverwacht, de eerste neolithische stad, compleet met stevige ronde huizen, een hoge muur van rivierstenen gebouwd en de nu tot nationaal monument verklaarde toren. (Zie Phœnix 1956, pp. 62-70). Na vele honderden jaren gaat deze stad ten onder en op de inmiddels reeds tot een aanzienlijke hoogte aangegroeide ruïneheuvel verschijnt een nieuwe neolithische cultuur, die van de „gepleisterde vloeren”. Van deze cultuur kan men allerlei voorwerpen in het museum

¹⁾ Zie voor de resultaten van het onderzoek te Jericho: K. M. Kenyon: *Jericho*, Uitg. Sijthoff, Leiden, 1959.

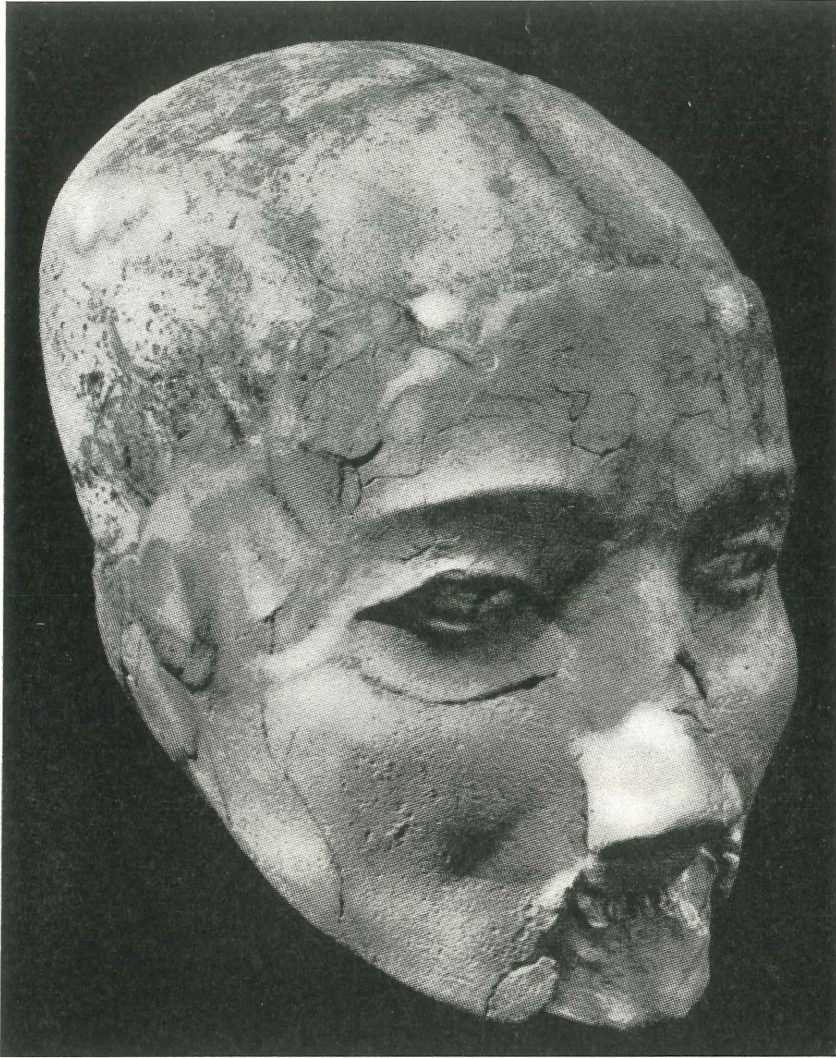
zien. Er zijn de vuurstenen werktuigen, welke gebruikt werden om graan te oogsten. Zij zijn fijngetand, en vertonen op de snijvakken een hoge glans, die ontstaan is door de inwerking van de sappen uit de stengels. Er zijn fragmenten van stenen schalen, kommen en schotels, en andere huishoudelijke werktuigen. Stampers spelen in primitieve maatschappijen een grote rol, en worden naar een vast model gemaakt. Verder zijn er de wrijfstenen, die eveneens in de keuken niet konden ontbreken, terwijl een ander type wrijfsteen in elk huis gevonden werd en een essentieel werktuig bij de



Afb. 86. Bouwsteen gebruikt in de periode van de „gepleisterde vloeren” cultuur.

schoonmaak bleek te zijn. Daarmede schuurde men namelijk de met kalk bestreken vloeren en wanden spiegelglad, zodat de huizen uitermate schoon waren van binnen. Vaak werden ook de erven op dezelfde wijze behandeld. Twee bouwstenen zijn te zien, de eerste behoort tot de „ronde huizen cultuur”, en is van onderen plat en van boven rond, min of meer het model van een wittebroodje. De andere behoort tot de „gepleisterde vloeren-cultuur” en heeft de vorm van een groot brood, met een reeks duimindraken in visgraatpatroon over de bovenkant (Afb. 86). Beide typen kleitichels zijn kenmerkend voor de betreffende culturen. Het zijn de oudste door de mens gefabriceerde bouwelementen die wij kennen. Enkele kleine fragmenten van de gepolijste vloeren met beschildering in rode lijnen zijn daarbij te zien.

Wij kunnen de verleiding niet weerstaan hier ook een tweetal gerestaureerde portretkoppen uit deze periode nog eens te publiceren, hoewel dit

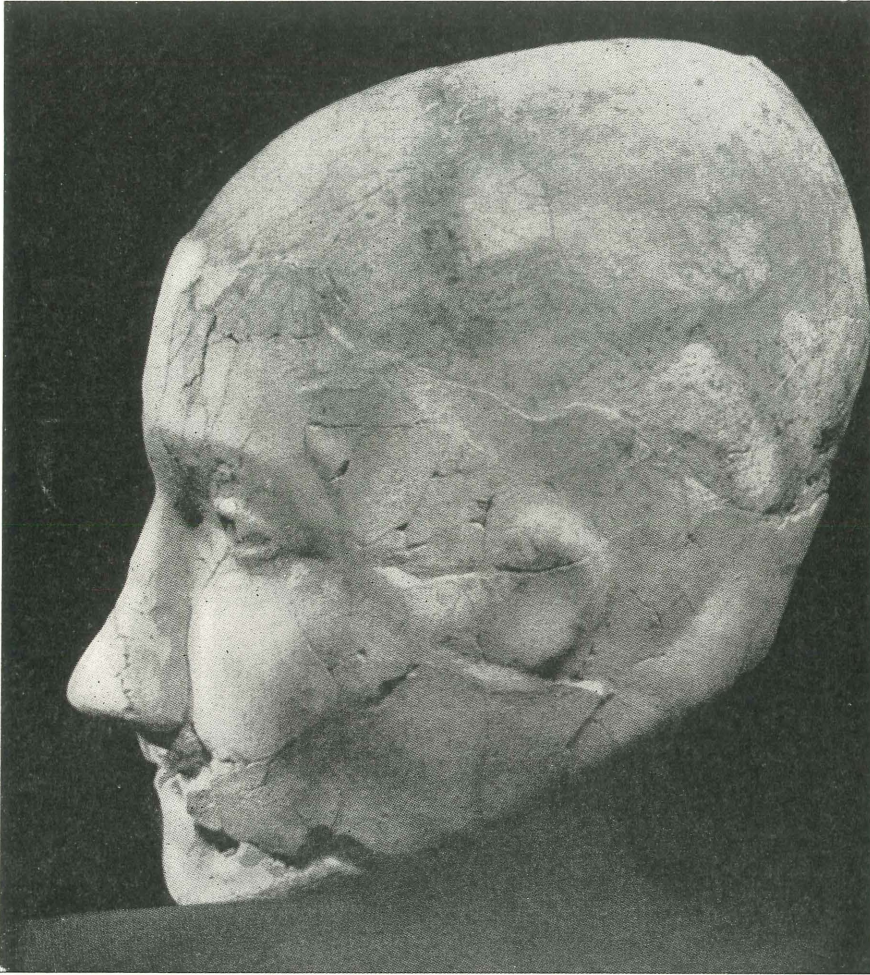


Afb. 87. De beste neolithische gepleisterde schedel uit Jericho na restauratie.

genre in het Leids Museum niet is vertegenwoordigd. Zoals men weet, zijn deze portretten om de schedel gemodelleerd (Afb. 87 en 88).

Na deze stadculturen volgt een *nieuwe, nog geheel neolithische cultuur,*

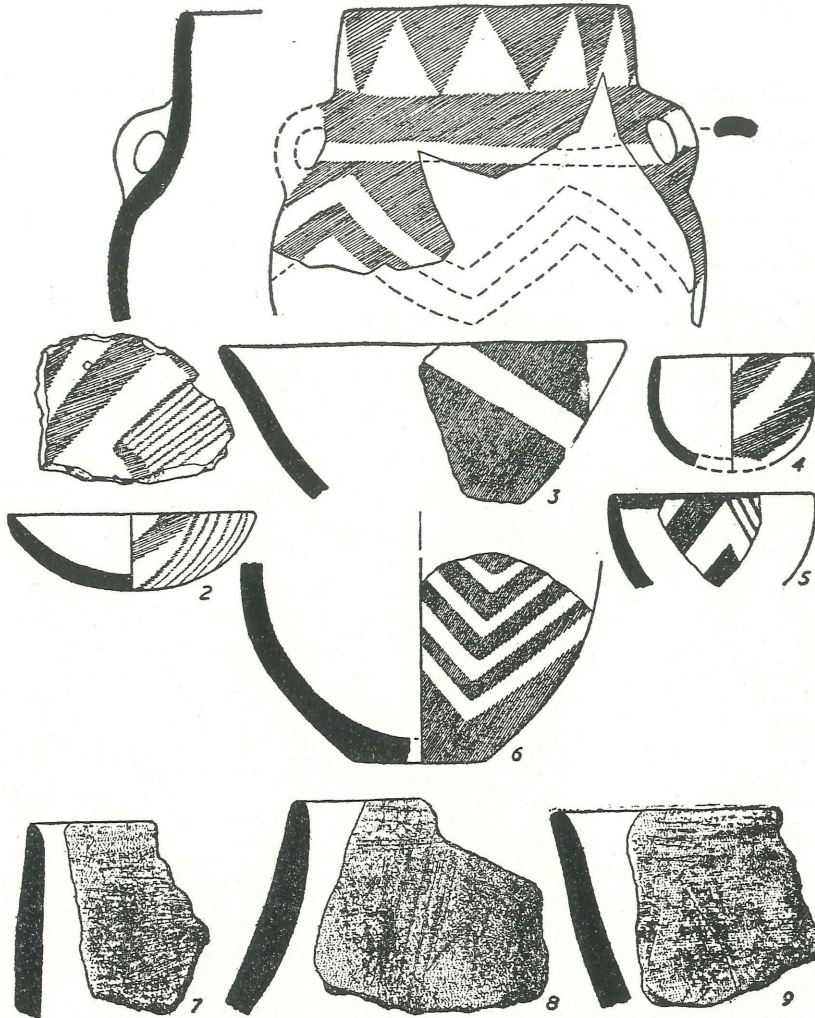
welke een grote achteruitgang vertoont bij vergeleken de voorafgaande. Het laatste opgravingsseizoen heeft veel nieuwe gegevens over deze cultuur en de daarop volgende verschaft, en als gevolg daarvan is hetgeen daarover tot nu toe werd gepubliceerd ten dele onjuist gebleken. Het staat echter wel



Afb. 88. Een andere gerestaureerde portretkop.

vast, dat nu voor het eerst aardewerk gebruikt wordt. Dit komt plotseling in een reeds sterk ontwikkelde vorm te Jericho aan. Garstangs mening, dat het pottenbakken o.m. te Jericho was uitgevonden, is onhoudbaar gebleken.

Dit oudste aardewerk van Jericho is allerm minst een eerste poging de stenen schalen te vervangen door lichter en makkelijker te vervaardigen vaatwerk. De klei is goed gemengd en goed gebakken. Het oppervlak is glad gemaakt,



Afb. 89. Oudste aardewerk uit de neolithische periode.

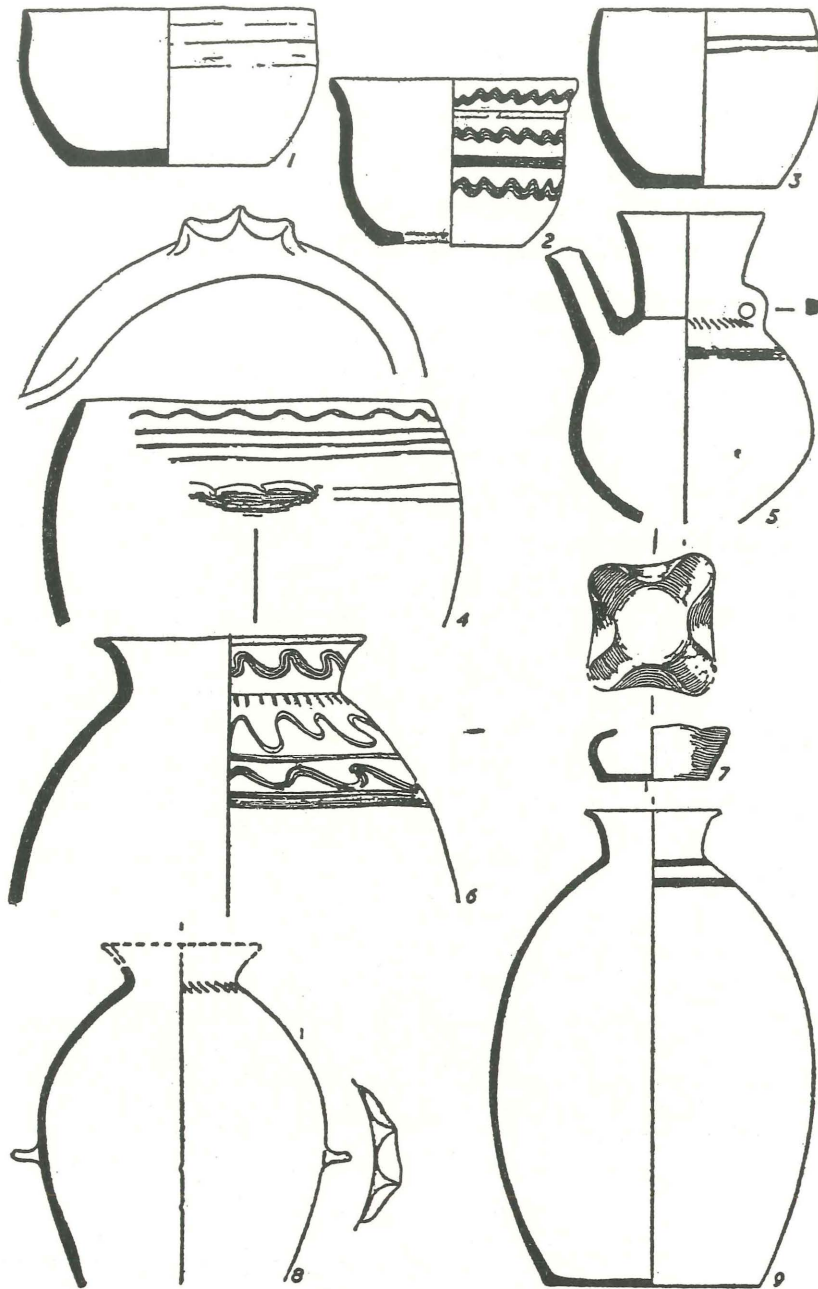
en van een crème kleurige slib voorzien, waarop met een rode slib meestal driehoekige vakken zijn aangebracht. Bovendien werd de rode slib gepolijst zodat wij in dit eerste aardewerk reeds een hele reeks van bewerkingen vertegenwoordigd vinden. Naast het grove aardewerk zijn er fragmenten van deze fijnere potten tentoongesteld (Afb. 89).

De volgende periode van het Chalcolithicum is te Jericho slechts in een latere fase vertegenwoordigd. Zo vindt men er b.v. geen Ghassulisch aardewerk. Vlak bij Jericho zijn thans reeds drie dorpen bekend. Het is nog niet bekend, hoe deze in chronologisch opzicht met Jericho in verband kunnen worden gebracht. De chalcolithische cultuur draagt een geheel ander karakter dan de voorafgaande periode. Het is een echte dorpscultuur, welke langzamerhand wat meer bekend begint te worden. Aardewerk van Teleilat Ghassoel en verschillende andere dorpen bevindt zich in de studiecollectie, en typische vertegenwoordigers van dit aardewerk en de toegepaste technieken kan men in het museum zien. Ook de vuursteenindustrie is vertegenwoordigd. Verschillen met de neolithische vuurstenen vallen dadelijk op, en duiden op een achteruitgang van de techniek van vervaardigen. Men neemt aan dat in deze tijd metalen werktuigen hun intrede deden, maar voor Palestina zijn daarvoor nog geen bewijsstukken gevonden. Jericho lag in deze periode een lange tijd verlaten.

Het schijnt dat tegen het einde van het Chalcolithicum langzamerhand grotere culturele eenheden ontstonden. Men kent thans drie zulke centra met van elkaar min of meer onafhankelijke ontwikkeling der aardewerkvormen. Een der centra wordt bij Jerusalem gezocht (het Ophel-aardewerk), en een tweede in de buurt van Sichem. Deze beide lokale culturen hebben elkaar te Jericho ontmoet, hetgeen erop kan duiden dat groepen uit beide streken naar Jericho zijn gekomen. Het zeer karakteristieke Ophel-aardewerk kan men in Leiden zien.

De daaropvolgende *vroege Bronstijd* kent een stedencultuur, en van de stadsmuren met hun vele bouwfases is veel teruggevonden. Uit enkele graven uit deze periode zijn reeksen potjes en schalen tentoongesteld, naast weer scherven, waaraan men de toegepaste fabricagetechnieken kan bestuderen. Er worden nu allerlei technieken toegepast om de vaten te versieren, doelmatiger te maken en te verstevigen.

Een merkwaardige, bijkans uit het niet verschijnende *nomadencultuur* volgt omstreeks 2300 v. Chr. op de vroege Bronstijdcultuur. Deze laatste moet aan het einde van zijn krachten zijn geweest. De versterkte steden werden verwoest, en te oordelen naar de vondsten te Jericho, werd de bevolking der steden vermoord. Verschillende aan elkaar verwante nomadenstammen namen het land in bezit. Het aardewerk van deze stammen was reeds lang bekend. Omtrent de datering lopen de meningen nog sterk uiteen. Men schat de tijd waarin het land door deze nomaden beheerst werd op twee tot vier eeuwen, tussen 2300 (2100) tot omstreeks 1900 v. Chr.. Een naam voor deze periode is ook nog niet vastgesteld (zie Phœnix V, p. 106). Sinds Miss Kenyons opgravingen te Jericho en het systematische onderzoek



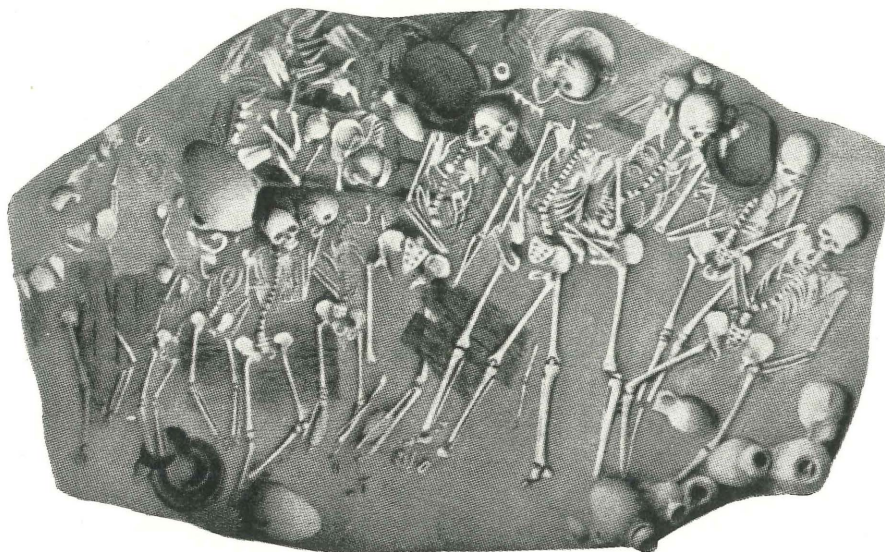
Afb. 90. Aardewerk. Karakteristiek voor de „nomaden cultuur”. (Overgang tussen Vroeg naar Midden Bronstijd).

der graven aldaar, is de kennis van deze periode sterk toegenomen. Niet alleen heeft men te Jericho graven van verschillende stammen kunnen aantonen, maar ook heeft men schamele woningen ontdekt op de tell. Door deze vondsten wordt nieuw licht geworpen op de opgravingen te Megiddo, en het daar opgegraven complex van drie tempels. Het aardewerk kan door de archeoloog vrijwel onmiddellijk herkend worden, ook al heeft men slechts kleine fragmenten zonder randen, handvaten e.d. (Afb. 90). Het heeft meer van het vroegbrons aardewerk dan van de latere productie, maar het heeft geen directe verbinding met enig palestijns aardewerk. Miss Kenyon beschrijft een knap stuk detectivewerk dat te Jericho werd verricht, en waaruit het beeld ontstond van deze cultuur. In het museum vindt men een aantal typische potten uit deze tijd, de lamp met de vier pitten (beperkt tot deze periode), een dolk en voorbeelden van de decoratie, welke op het vaatwerk werd aangebracht.

De laatste periode van Jericho is de *Midden Bronstijd*. Dit is een der weinige grote bloeitijden van de materiële cultuur in dit gebied. De Hyksosinvasie heeft in het beeld geen belangrijke wijzigingen gebracht. De aardewerkkunst bloeit. Vele elegante vormen zijn te zien in het museum. De sneldraaiende schijf wordt nu algemeen gebruikt bij de fabricage. Over deze cultuur heeft Jericho zeer veel nieuwe gegevens verkregen, waarbij de sombere verwachtingen der archeologen werden te schande gemaakt. Voorwerpen, gemaakt van vergankelijke materialen, zoals leer, hout, biezen, werden vrijwel intact in de graven gevonden. Wat doorgaans in de vochtige grond van ruïneheuvels totaal vergaan is in de loop der eeuwen, en ook in graven is te niet gegaan, bleek in de graven in het Jordaandal te zijn geconserveerd. Het thans in het museum te Leiden gereconstrueerde graf bevat een aantal van deze voorwerpen.

Voor een uitgebreide beschrijving van de vondsten moet verwezen worden naar het boek van Miss Kenyon. Het graf, dat in Leiden is opgesteld, behoort bij een groep, die stille getuige is van twee grote dramatische gebeurtenissen aan het einde van Jericho's lange geschiedenis. Enkele graven vertoonden een afwijkend beeld van het gewone type (Afb. 91). De grafkamer is gelijk aan alle andere uit deze periode. Er is een diepe, ongeveer vierkante schacht, loodrecht naar beneden in de zachte steen. Deze schacht kan twee tot vier meter diep zijn. Onderin vindt men in een der zijwanden een kleine ronde opening, juist groot genoeg om er door te kruipen. Deze opening is doorgaans afgesloten met een grote kei, en een pakking van klei. Door deze opening komt men in de grafkamer, waar men in gebukte houding in kan staan. De doorsnede is meestal 2 tot 3 meter, gemeten langs de vloer. Deze graven waren familiegraven. Zij werden geopend, wanneer een

familieelid overleden was, en het lijk en bijbehorende grafaven werden in het graf gedeponneerd. Wanneer er geen ruimte meer was voor verdere bijzettingen, werden de stoffelijke resten van de eerste bijzetting, meestal slechts het geraamte, plus de grafaven, opgeschoven naar de wand om ruimte te maken. Dit proces kon zich vele malen herhalen. Vaak worden ook de resten van de eerste bijzettingen gevonden in de schacht van het graf. Zo treft men dan doorgaans slechts enkele volledige skeletten aan met de bijbehorende grafaven, terwijl langs de wanden massa's beenderen en gebroken potten worden gevonden. Studie van het aardewerk en andere graf-



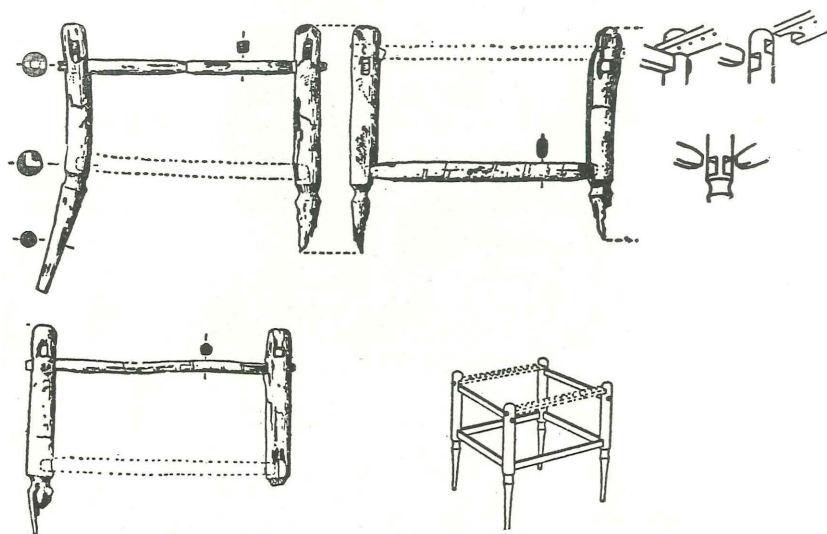
Afb. 91. Inhoud van een graf (bl. 22) in tekening gereconstrueerd.

vondsten kunnen aanwijzingen opleveren voor de periode, welke het graf omspannt.

Weer andere graven bleken te stammen uit het einde van de laatste stad in de midden Bronstijd. Deze stad moet door de Egyptenaren verwoest zijn bij gelegenheid van het uitwerpen van de Hyksos uit Egypte, d.w.z., omstreeks 1580. Kort voor de verwoesting van de stad waren er derhalve nieuwe graven gemaakt, en deze bleken alle een aantal skeletten te bevatten, welke de graven geheel vulden, zonder dat er eerdere of latere bijzettingen hadden plaatsgevonden. Derhalve zijn deze graven op één maal gevuld, toen toegesloten, en de verwoesting van de stad is zo kort daarna geschied, dat er in de tussentijd geen bijzettingen plaatsvonden. Gezien de radicale wijze

waarop er een einde kwam aan de bewoning van Jericho, kan men niet aannemen, dat het hier slachtoffers van de vernietiging van de stad betreft. Men neemt derhalve aan dat kort voor het beleg van de stad een epidemie aan velen het leven benam; dit verklaart deze graven. Voor het chronologische onderzoek zijn deze graven van het grootste belang. Bovendien zijn de grafgraven vrijwel ongeschonden.

Het graf in het museum te Leiden werd in 1958 gevonden. Het is niet een van de rijkste graven, maar wel een zeer goed voorbeeld van meer dan gemiddelde waarde. Het graf bevat de skeletten van enkele volwassenen,



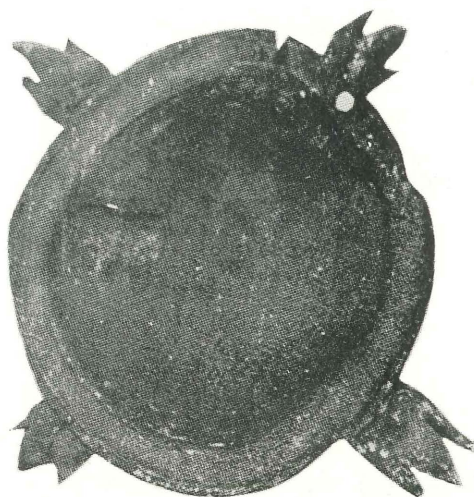
Afb. 92. Reconstructie van de tabouret uit graf.

een paar grotere kinderen en een baby. Bij het vaatwerk is een grote voorraadskruik, en voorts een aantal vazen en schalen. Het houtwerk bestaat uit de resten van een tafel en (duidelijk zichtbaar) een stoel (Afb. 92). Er zijn scarabaeën, kralen, een kam en resten van een mandje. Er is een kleine houten schaal, met als versiering vier miniatuur-ramskopjes (Afb. 93).

Het hout in deze graven was zo goed bewaard, dat men de werkwijze van de timmerman geheel kon nagaan. De tafelpoten in het graf zijn gebeeldhouwd in de vorm van ganzepoten. Soms was de grafopening te klein om het meubilair er door te kunnen schuiven. Het werd daartoe uitelkaar genomen, en soms weer inelkaar gezet in het graf maar soms ook niet!

In enkele gevallen werden resten van de maaltijden die aan de doden werden meegegeven, teruggevonden. Uitgedroogd vlees behoort niet tot de

zeldzaamheden, en in dit graf is een schaal met enige etensrestanten. Ook vruchten zijn aangetroffen (granaatappel), soms met een uit hout in dezelfde vorm gesneden potje er bij. Tot de meest merkwaardige vondsten behoorde een echte pruik. Dames kregen een mand met toiletgerei mee, waarin dikwijls een groot aantal kammen liggen plus andere ingrediënten. Ook



Afb. 93. Houten schaal met vier ramskoppen uit graf.

vond men handen met een ring aan een der vingers. In het graf te Leiden ziet men op het linkerschouderblad van een man een kledingsspeld, welke eens zijn mantel sloot.

Al deze producten werden te Jericho gemaakt. Men kan zich nu een duidelijke voorstelling maken van de inrichting der huizen in Palestina in de dagen van de aartsvaders. In het genoemde boek van Miss Kenyon ziet men een reconstructie afgebeeld van een woonkamer welke geheel berust op authentieke gegevens.

H. J. FRANKEN

XXI—SUMERISCHE BEELDHOUWERKEN IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

In de vorige aflevering van dit tijdschrift: Phœnix V, 1 (mei 1959) 95 en 101, werd in het voorbijgaan gewag gemaakt van de aanwezigheid van enige goede Sumerische beeldhouwwerken in Leiden. Thans mogen enige



Afb. 95. Leiden A 1958/2.1. Sumerische diorieten kop uit Lagasj van de vroeg-dynastische tijd, ong. 2400 v. Chr.

nadere opmerkingen over deze stukken volgen, die de lezers ook in afbeeldingen worden voorgelegd.

Een buitengewoon verdienstelijk stuk is het 31.5 cm hoge beeld (Afb. 94, op blz. 152, achterkant omslag) dat in mei 1940 is verworven. De vindplaats is Chafadje beoosten Bagdad. Het beeld dat van enigszins gele kalksteen is vervaardigd, is gerestaureerd, waarbij de linker schouder en de linker arm (behoudens de hand) nieuw zijn aangevuld. Voorts zijn enige breuken en barsten elders weggewerkt. Het beeld stelt een staande kaalhoofdige man met ontbloot bovenlijf en een wollen kledingstuk met bladachtige stroken onderaan voor. De expressieve ogen zijn met schelpen ingelegd, en hadden vroeger waarschijnlijk nog meer binnenvulling ook. De handen zijn voor de borst in elkaar geklemd. Wellicht is het beeld een votiefgeschenk van een priester of een gelovige aan een godheid. Zeker is, dat ons beeld een prachtige proeve is van Sumerische beeldhouwkunst uit het Dyala gebied (beoosten Bagdad) van de vroeg-dynastische tijd. De vroeg-dynastische tijd duurde van ongeveer 3000-2350 v. Chr. Ons beeld zal waarschijnlijk omstreeks 2500 v. Chr. zijn ontstaan, gelijk men op grond van de stijl, die een schematische opbouw met verbluffende fijnheden in de weergave van details verbindt, mag bepleiten.

Een hoogst welkome aanwinst van februari 1958 vormt de diorieten kaalhoofdige kop van een man — waarschijnlijk een vorst — uit Lagasj in Zuid-Mesopotamië (Afb. 95, ook als prentbriefkaart in het Museum verkrijgbaar). Het stuk, dat 15 cm hoog is, werkt enerzijds welhaast monumentaler dan het beeld uit Chafadje, doch heeft anderzijds aan kracht van expressie ingeboet door het verlies van de incrustatie van wenkbrauwen en ogen. De stijl is duidelijk die van Zuid-Mesopotamië van een late fase van het vroeg-dynastische tijdvak, ongeveer 2400 v. Chr.

De 14 cm hoge diorieten kop van een vorst met tulband, welke is afgebeeld in *Phoenix* V, 1 (mei 1959), Afb. 62 op blz. 94: profiel — ook als prentbriefkaart in het Museum verkrijgbaar — en Afb. 63 op blz. 116: vooraanzicht, is als één van de belangrijkste aanwinsten van het jaar 1957 in de buitenlandse kunsthandel verworven. Het stuk, dat thans als Leiden A 1957/12.1. geïntariseerd is, komt uit Lagasj in Zuid-Mesopotamië. Het moge waar zijn, dat de weergave van de afzonderlijke elementen van de tulband in een zekere eentonigheid resulteert, doch niet minder zeker is het dat de gelaatstreken op uiterst gevoelige en sprekende wijze zijn getroffen. Tussen de stylering van de tulband en het betrekkelijke naturalisme van de gelaatstreken in voltrekt zich de dubbele buiging van de wenkbrauwen. Deze machtige kop is naar alle waarschijnlijkheid een vereeuwiging van de grote priesterkoning Gudea van Lagasj, of anders van diens zoon.

en opvolger Ur-Ningirsu, uit de neo-Sumerische periode gelijktijdig met de dynastie van Ur III, ongeveer 2100 v. Chr. Beelden of meestal koppen alleen van Gudea of diens direkte nazaten berustten voordien al in Parijs,



Afb. 96. Leiden B 1929/6.1. Fragmentarisch diorieten beeld uit Lagasj van de neo-Sumerische tijd, ong. 2100 v. Chr.

Londen, Berlijn, Kopenhagen, Madrid, Istanbul, Baghdad, Boston, Philadelphia en elders. Thans meldt ook Leiden zich in de lange reeks dier plaatsen present. Wij mogen het Leidse stuk zelfs als één van de allerbeste voorbeelden der serie beschouwen.

Van dezelfde vindplaats en uit dezelfde tijd stamt het fragmentarische diorieten beeld van een staande vorst of hoogwaardigheidsbekleder (Afb. 96). Het stuk, dat nu nog 27 cm hoog is, kon in 1929 door het Leidse Museum worden aangekocht. De figuur is gehuld in een rijk gewaad met plooien, franje en knoopjes. Deze draperie laat nochtans de rechter schouder, borst en arm vrij. Om de hals heeft de figuur een snoer van verschillende soorten van kralen. De gebalde handen houdt de figuur voor het lichaam. Slechts de duimen der handen raken elkaar. De weergave van de naakte delen, en niet minder van de kleding en tooi, is uitermate gevoelig en subtiel. De kop is helaas verloren gegaan, doch alle thans nog bewaarde bijzonderheden van deze proeve van beeldhouwwerk staan er borg voor dat dit stuk eveneens in de periode van Gudea van Lagasj moet zijn ontstaan, ongeveer 2100 v. Chr.

Het is geen overdrijving te verklaren, dat met dit viertal goede proeven van Sumerische beeldhouwkunst een soliede begin is gemaakt met het opbouwen van een vroeg-Mesopotamische verzameling te Leiden. Bij dit viertal grotere stukken kan men dan ook nog enkele kleinere voortbrengselen laten aansluiten, die het Museum bezit.

In allen gevalle is dat wat nu reeds in Leiden aanwezig is geheel voldoende om een indruk te geven van de stoere en welhaast kubieke kracht enerzijds, en de liefdevolle afdaling tot details anderzijds, die het wezen uitmaken van de Sumerische beeldhouwkunst van het vroeg-dynastische en in nog sterkere mate van het neo-Sumerische, met Ur III overeenkomende tijdvak.

Leiden, einde oktober 1959.

J. H. C. KERN

XXII—RELANDUS REDIVIVUS

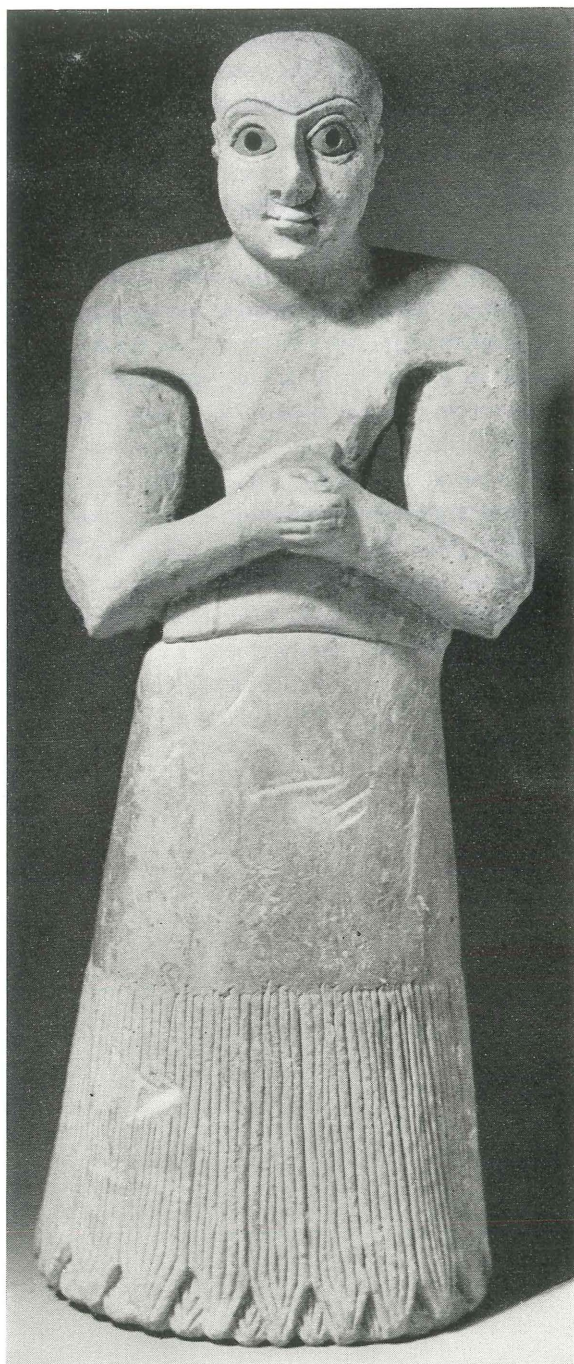
Weinig kon ik vermoeden toen ik in 1944 copie van professor Simons ontving benevens een daarbij gevoegd portret, dat ik vijftien jaar later deel III der Jaarberichten zou opslaan waarin de korte mededeling (blz. 162 en 163) en de reproductie (Plaat XVI) werden opgenomen. Maar vanzelf gaan de gedachten bij het in handen nemen van het monumentale boekdeel dat tot titel heeft *The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament* en waarvan de auteur Dr J. Simons S.J. heet, terug naar de bekende figuur van Adriaan Reeland, de Utrechtse hoogleraar uit het begin der achttiende eeuw, schrijver van *Palaestina ex monumentis veteribus illustrata*. Men ziet echter reeds terstond een verschil van opzet. Was Reelands studie „een product uit de studeerkamer”, de auteur van het nieuwe boek

bedankt in zijn Woord vooraf de „Nederlandse organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk onderzoek” voor het verlenen van een „travelling-subsidy”; waarheen die reizen gingen, wordt niet vermeld, maar de autopsie waarvan bijna iedere bladzijde getuigenis aflegt, doet wel vermoeden dat het land van het Oude Testament het reisdoel was.

Wanneer ik OTicus en bovendien geograaf was, zou ik passages van de twee boeken die een zelfde geografische naam behandelen, nu naast elkaar moeten leggen; om zo het verschil, veroorzaakt door het tijdsverschil en door eigen aanschouwen, duidelijk te maken. Bovendien zou men overeenkomst en verschil kunnen demonstreren door „de noodige Landkaarten ter opheldering noodig” te leggen naast en te vergelijken met de „10 Maps” die in een mapje achterin aan het nieuwe werk zijn toegevoegd. Maar dit blijft achterwege. Wij wijzen liever op een overeenkomst. Simons schreef in 1944 over Reeland's boek: „In beide (delen) liet de auteur zien, hoe de kritische, op het concrete gerichte mentaliteit,, ook in de bestudering van de H. Schrift met groot nut kan worden aangewend”; zijn eigen boek getuigt niet minder van diezelfde geest, en zal zeker gedurende een langdurig tijdperk een werk zijn, dat bij de OTicus gevoelens van dankbaarheid en bewondering zal opwekken; dankbaarheid en bewondering niet alleen voor de schat van kennis en informatie die het bevat, maar ook voor het doorzettingsvermogen, waarmee ondanks een zwakke gezondheid van de auteur het tot een goed einde is gebracht.

Moge deze wetenschap de auteur op zijn ziekbed niet alleen tot troost zijn, maar ook de wil tot genezing sterken.

B. A. VAN PROOSDIJ



Afb. 94. Leiden B 1940/5.1. Sumerisch kalkstenen beeld uit Chafadje van de vroeg-dynastische tijd, ong. 2500 v. Chr.